

κατάλυσιν τῆς δημοκρατίας, ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἐθεώρησεν ὡς ἄδικον «τὸ ἐναντίον τῆς φύσεως»¹ καὶ ταυτοχρόνως πολλοὺς ἐκ τῶν νόμων τοῦ κράτους «παρὰ φύσιν»². Προτοῦ ἢ ἐξέλιξις αὐτὴ δημιουργήσῃ «τὸ τῆς φύσεως δίκαιον»³, τὴν ἠθικὴν ἀπαίτησιν τοῦ καθορισμοῦ τῶν πράξεων ἐπὶ τῆ βάσει μιᾶς ἀμετακινήτου ὄντολογικῆς ἀρχῆς ἀσχέτως τῶν κρατικῶν διατάξεων, ὠδήγησε φιλοσοφικῶς τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι, ὅπως ἀκριβῶς εἰς τὰ ζητήματα τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς ἔμενε τὸ οὐσιῶδες ἐκτὸς θέματος, διέφευγε καὶ εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς ἀντιλήψεως τῶν φυσικῶν πραγμάτων τὴν παρατήρησιν ἢ οὐσιαστικῆ των ὑπόστασις. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ θεωρητικὴ σκέψις διέσπασε τὴν φύσιν εἰς ἐκείνην, ἡ ὁποία ὑπόκειται εἰς τὰ αἰσθητήρια καὶ ἀποκτᾷ τὴν συμβατικὴν τῆς ποιότητά («νόμῳ χροῖή, νόμῳ γλυκύ, νόμῳ πικρὸν») καὶ εἰς ἐκείνην, ἡ ὁποία παραμένει κατ' οὐσίαν ὑπεραισθητή: «Ἐτεῆ δ' ἄτομα καὶ κενόν⁴· τὰ δ' ἄλλα πάντα νενομίσθαι»⁵. Ἐφ' ὅσον ὁμως τὸν ἀποφασιστικὸν ρόλον εἰς τὴν ἀντίληψιν ἔπαιζεν ἡ αἴσθησις τῶν ὄντων, ἦτο ἀναπόφευκτον τὸ συμπέρασμα, ὅτι διὰ τὴν συγκρότησιν τῶν πραγματικῶν καὶ τῶν ὑποθετικῶν φαινομένων τοῦ κόσμου τὴν εὐθύνην ἔφερεν ὁ ὑποκειμενικὸς παράγων: «Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν»⁶.

4. Ποῦ ὀφείλεται ἡ δευτέρα Ἑλληνικὴ φυσιολογία

Ἡ προσπάθεια τῶν Σοφιστῶν νὰ τονίσουν τὴν ἀνθρωπιστικὴν ἀνωτερότητα τοῦ νόμου ἔναντι τῶν φυσικῶν συνθηκῶν τῆς ἀπαιδευσίας, τοῦ πολιτισμοῦ ἔναντι τῆς βαρβαρότητος, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ, ὅπου ἰσχύει μόνον ἡ σωματικὴ δύναμις ἢ τὸ ἐνστικτον, ὠδήγησε τὴν Προσωκρατικὴν φιλοσοφίαν εἰς τὸν ἐκθειασμὸν τῆς ὑποκειμενικότητος. Ἐὰν ὁ Πρωταγόρας ἐπέμεινεν εἰς τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος ἔναντι τῶν ἀντικειμενικῶν δεδομένων κατὰ τὴν συγκρότησιν τῆς γνώσεως, δὲν ἤθελε τόσον νὰ ὑποδείξῃ τὰ ὄρια τῆς ἀντιληπτικῆς ἰκανότητος, ὅσον νὰ τονίσῃ τὸ ἐνεργητικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν θεμελίωσιν τῶν ὑπαρκτῶν καὶ τῶν ἀνυπαρκτῶν ἀπόψεων τοῦ κόσμου⁷. Κατ' οὐσίαν ἐστρέφετο ἔναντι τῶν φυσιολόγων τῆς Ἰωνίας, οἱ ὁποῖοι ἐξεθείασαν τὸν δυναμισμὸν τῆς ὕλης, ἐκεῖνα δηλαδὴ τὰ γεγονότα, διὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἦτο ὑπεύθυνος ὁ

1. Δημόκριτος (Diels II A' 166).

2. Πλάτωνος: Γοργίου 484 A.

3. » : » 484 B.

4. Δημόκριτος (Diels II B' 125).

5. » (Diels II A' 1 (44)).

6. Πρωταγόρας (» II B' 1).

7. Ἴδε E. Dupréel: Les Sophistes, Neuchâtel 1948, σ. 25.

άνθρωπος. Εἰς τὰ ἠθικὰ θέματα ὁμοῦς ἀπεδεικνύετο πασιφανῶς, ὅτι ἐν συγκρίσει πρὸς ὃ,τι ἐπέβαλλεν ὁ νόμος, «φύσει μὲν γὰρ πᾶν αἰσχίον ἐστίν»¹. Ἦτο διὰ τὸν λόγον αὐτὸν καθήκον τῶν ὑπευθύνων ἀνδρῶν τῆς πόλεως νὰ ἐξετάζουν χάριν τῆς κοινωνικῆς τῆς προαγωγῆς, «ἀ φύσει οὐκ ἐστὶ καλά, νόμῳ δέ»². Ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ εὐημερία ἐξηρτῶντο ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἐκ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι διὰ τῆς ὀρθῆς τοποθετήσεως τῶν πραγμάτων ἦσαν εἰς θέσιν νὰ μεταβάλλουν τὴν φυσικὴν κατάστασιν καὶ προδιάθεσιν. Διὰ τῆς ρητορικῆς πειθοῦς ἦτο κατὰ συνέπειαν δυνατὸν νὰ ὑπερ-νικηθῆ, ὅ,τι δὲν συνεβιβάζετο πρὸς τὴν ὀρθὴν κρίσιν. Τόση μάλιστα ἦτο ἡ πειστικὴ δύναμις τοῦ λόγου, ὥστε θὰ ἦτο δυνατὸν καὶ τὰ πολιτικῶς ἐπιβεβλημένα νὰ παρουσιασθοῦν ὡς ἀπαράδεκτα καὶ τὰ ἐναντία τῶν γενικῶν συμφερόντων ὡς δίκαια αἰτήματα.

Ἄφ' ἧς στιγμῆς ὁμοῦς ἡ σοφιστικὴ αὐτὴ ἔπαρσις κατέστη πραγματικότης, εἶχεν ἀντιστραφῆ οὐσιαστικῶς ἡ σχέσις τῆς ρητορείας πρὸς τὴν φύσιν. Ἐνῶ προηγουμένως ἡ πρώτη ἀνέτρεπε τὰ παραλόγως ἰσχύοντα «φυσικὰ» δίκαια, διὰ νὰ ἐγκαθιδρύσῃ τὴν λογικὴν τῆς «νομικῆς» δικαιοσύνης, τώρα κατεφέρετο ἐναντίον τῶν στοιχειωδῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς νέας πολιτικῆς καταστάσεως ἀντιλαμβάνονται διὰ τοῦτο τὴν ἐπιτηδειότητα τῶν νομομαθῶν ὡς στρεφομένην κατὰ τῶν ἐνδιαθέτων καὶ ἀπαραβιάστων κανόνων τοῦ ἠθους. Διὰ νὰ συνυπάρχουν οἱ ἄνθρωποι καὶ νὰ προοδεύουν, δὲν ἐχρειάζοντο ἀπαραιτήτως πολιτικὴν παιδείαν, ἀλλ' ἀπλῶς καὶ μόνον νὰ ὑπακούουν εἰς τὴν κοινωνικὴν τῶν κλίσιν, ἡ ὁποία ἐπέβαλλεν ἀφ' ἑαυτῆς τὴν ἀναγκαίαν διαγωγὴν. Ὅσοι διὰ τὸν λόγον αὐτὸν εἶναι καλῶς πληροφορημένοι περὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων εἰς τὰ διάφορα κράτη, παρατηροῦν «μᾶλλον ὁμοιοῦντας καὶ πλείω κατορθοῦντας τοὺς ταῖς δόξαις χρωμένους ἢ τοὺς τὴν ἐπιστήμην ἔχειν ἐπαγγελλομένους»³. Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει, ὅτι δὲν ἀξίζει ὁ μορφωτικὸς παράγων, ἀλλ' ὅτι συγκριτικῶς πρὸς τὴν φυσικὴν δυνατότητα εἶναι σημαντικῶς ὑποδεέστερος. Ἐὰν διὰ τὸν λόγον αὐτὸν συνέκρινε κανεὶς τὴν προδιάθεσιν καὶ τὴν ἐπιμέλειαν, διὰ νὰ πληροφορηθῆ «τί τούτων μεγίστην ἔχει δύναμιν πρὸς τὴν τῶν λόγων παιδείαν», ἐπρόκειτο νὰ διαπιστώσῃ, «ὅτι τὸ τῆς φύσεως ἀνυπέρβλητόν ἐστὶ καὶ πολὺ πάντων διαφέρει»⁴.

Τὴν ἀνάπτυξιν τῆς δευτέρας αὐτῆς Ἑλληνικῆς φυσιολογίας ὑπεστήριξεν εἰς τὴν ἀρχὴν ἰδίως τῆς διδακτικῆς καὶ συγγραφικῆς του δράσεως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Δὲν ἐθεώρησεν ὁμοῦς τὴν θεμελιώδη πραγματι-

1. Πλάτωνος : Γοργίου 483 Α.

2. » : » 482 Ε.

3. Ἰσοκράτους : Κατὰ τῶν σοφιστῶν 8.

4. » : Περὶ τῆς ἀντιδόσεως 189. Πρβλ. 185.

κότητα ως «ἀρχὴν κινήσεως καὶ στάσεως» ἀντίθετον τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ τῆς τέχνης, ἢ ὁποῖα «οὐδεμίαν ὁρμὴν ἔχει μεταβολῆς ἐμφυτον»¹. Ὅ,τι-δήποτε κατὰ ταῦτα παράγει ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ὕλης ἢ τοῦ λόγου, ἀποτελεῖ μίαν μίμησιν τῶν φυσικῶν γεγονότων καὶ καταστάσεων: «Μιμεῖται γὰρ οὐ τὴν τέχνην ἢ φύσιν, ἀλλ' αὐτὴ τὴν φύσιν καὶ ἔστιν ἐπὶ τῷ βοηθοῦν καὶ τὰ παραλειπόμενα τῆς φύσεως ἀναπληροῦν»². Ἐφ' ὅσον ὁμοίως εἶναι δυνατόν νὰ συμπληρωθῆ τεχνικῶς, δὲν παρουσιάζεται κατὰ τὸν Σταγίριτον ἢ φύσιν ὡς τελεία, ἀλλ' ὡς τελειοποιημένη πραγματικότης. Εἰδικῶς εἰς τὰ ἠθικὰ θέματα, ὅπου παρὰ τὴν ἀγαθὴν τῆς διαθέσεων δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ μεταδώσῃ τὴν ἀρετὴν («ἢ δὲ φύσις βούλεται μὲν τοῦτο ποιεῖν πολλάκις, οὐ μὲντοι δύναται») ³ πρέπει νὰ συμπληρωθῆ διὰ τοῦ ἔθους, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς ἐπαναλήψεως ἑνὸς ὀρισμένου τρόπου συμπεριφορᾶς δημιουργεῖ μίαν παρεμφερῆ πρὸς τὴν φυσικὴν κλίσιν πρακτικὴν ἔκφρασιν: «Καὶ γὰρ τὸ εἰθισμένον ὡσπερ πεφυκὸς ἤδη γίνεται ὁμοίον γὰρ τι τὸ ἔθος τῇ φύσει· ἐγγὺς γὰρ καὶ τὸ πολλάκις τῷ ἀεὶ, ἔστι δ' ἢ μὲν φύσις τοῦ ἀεὶ τὸ δὲ ἔθος τοῦ πολλάκις»⁴. Ἦδη ὁμοίως ἡ ἔννοια τοῦ ἔθους προϋποθέτει μίαν ἀποδέσμευσιν ἐκ τῆς φύσεως ὡς βασικῆς ἠθικῆς ἀξίας, γεγονὸς τὸ ὁποῖον συνετελέσθη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλάτωνος.

Ἐφ' ὅσον ὁ Ἀριστοτέλης παρέμεινεν ἐντὸς τοῦ πνευματικοῦ κλίματος τῆς Ἀκαδημίας, ἀντελήφθη τὴν φύσιν ἰσοδύναμον τῆς «ιδέας»⁵ καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὡς θεῖαν προϋπόθεσιν τῆς ὑπάρξεως: «Ἡ φύσις ἡμᾶς ἐγέννησε καὶ ὁ θεός»⁶. Ὅταν κατὰ συνέπειαν οἱ ἄνθρωποι ἀκολουθοῦν τὴν ἐσωτερικὴν τῆς κατεύθυνσιν, εὐδαιμονοῦν καὶ ὅταν τὴν ἀντιστρατεύωνται, ταλαιπωροῦνται, ὥστε νὰ ἐπιτρέπεται ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι «διὰ τὸ παρὰ φύσιν» εἶναι «τὸ γένος ἡμῶν χαλεπόν»⁶. Ἐὰν ὁ διδάσκαλος ἐχαρακτήριζε τὴν φύσιν ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν πνευματικὴν πραγματικότητα ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅσους τὴν ἐθεώρουν ὡς ἐξωτερικὴν συνθήκην τῆς ζωῆς⁷, ὁ μαθητὴς ἀντελαμβάνετο τὴν ἰδιαιτέραν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ βιολογικοῦ κόσμου ὡς ἀποτέλεσμα τῆς φυσικῆς του καταγωγῆς: «Τιμιώτατον δὲ γε τῶν ἐνταῦθα ζῶων ἄνθρωπός ἐστιν, ὥστε δῆλον ὅτι φύσει καὶ κατὰ φύσιν γέγονε»². Καὶ ἂν ἡ προϋπόθεσις τῆς ἐπιβλητι-

1. Φυσικῆς ἀκροάσεως Β' 1 (p. 192 b 14 — 18).

2. Προτρεπτικοῦ ἀπόσπ. 11 (p. 44 Ross).

3. Πολ. Α' 6 (p. 1255 b 2 — 4).

4. Ῥητορ. Ι 11 (p. 1370 a 6 — 9).

5. Ἴδε W. Jaeger: Aristotle, ἀγγλ. μτφρ. R. Robinson, Oxford 1948², σ. 90 — 93, J. Düring: Aristotle's Protrepticus, ὡς ἀν. σ. 219.

6. Προτρ. ἀπ. 15 (p. 52 Ross).

7. Ἴδε Νόμων 892 C, 896 C.

κῆς θέσεως καὶ τῆς αὐτογνωσίας τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται εἰς τὸ στοιχειὸν τοῦ λόγου, «ὅπερ κατὰ φύσιν ἄρχει καὶ κρίνει περὶ ἡμῶν»¹, συναγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἔμφυτος σκοπὸς τῆς ὑπάρξεως ἔγκειται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κριτικῆς δυνάμεως: «Εἰ γὰρ ἔστι κατὰ φύσιν τέλος ἢ φρόνησις, ἄριστον ἂν εἴη πάντων τὸ φρονεῖν»². Ἰδιαιτέρως ἐκεῖνος εἶναι δυνατὸν ἄρα νὰ θεωρηθῆ ὡς πραγματικὸς ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος προάγεται εἰς τὴν λογικὴν σκέψιν καὶ διὰ τῆς ἀτενίσεως τοῦ πνευματικοῦ κόσμου ἀνάγεται εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ὑπερτάτου ὄντος: «Μόνος γὰρ (ὁ φιλόσοφος) πρὸς τὴν φύσιν βλέπων ζῆ καὶ πρὸς τὸ θεῖον»³.

5. Διὰ νὰ σωθῆ πάσῃ θυσίᾳ τὸ ἔννομον κράτος

Μετὰ τὴν ἱστορικὴν κατάρρευσιν τῆς πόλεως ὁ Ἄριστοτέλης ἔπαυσε νὰ σχολιάζῃ τὰ «κατὰ θεὸν πῶς εἰρημένα καὶ κατὰ φύσιν»⁴ διδάγματα τοῦ Πλάτωνος, διὰ νὰ ἐξετάσῃ ἐπισταμένως τὴν πολιτικὴν ἐμπειρίαν, χωρὶς νὰ θυσιάσῃ τὰ συγκεκριμένα γεγονότα εἰς τὸν βωμὸν τοῦ ἰδεώδους, τὸ ὁποῖον εἶχε χάσει τὴν ἠθικὴν του ἀντιστοιχίαν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἦλθεν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Ἰσοκράτην, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἐξιδανικεύσῃ τὴν ἀξίαν τῆς φύσεως καὶ νὰ τῆς δώσῃ κοινωνικὴν διάστασιν ἐστένευε συνεχῶς τὰ ὄρια τῆς ἀρετῆς καὶ κατέληγεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν ὁ ἄνθρωπος, ἐὰν δὲν προδιετίθετο ἐκ φύσεως, νὰ γίνῃ δίκαιος: «Καὶ μηθεὶς οἰέσθω με λέγειν ὡς ἔστιν δικαιοσύνη διδακτὸν· ὅλως μὲν γὰρ οὐδεμίαν ἡγοῦμαι τοιαύτην τέχνην, ἥτις τοῖς κακῶς πεφυκόσιν πρὸς ἀρετὴν σωφροσύνην ἂν καὶ δικαιοσύνην ἐμποιήσειεν»⁵. Εἰς τὸ ἴδιον συμπέρασμα, ἀλλὰ δι' ἄλλης ὁδοῦ εἶχε καταλήξῃ καὶ ὁ Πλάτων. Ἐὰν ὁ θεὸς ὡς ἐκπρόσωπος τῆς πολιτικῆς τάξεως ἴσχυεν ὑπεράνω τῶν συμβατικῶν ἐντυπώσεων τῆς ὑπάρξεως ὡς «πάντων χρημάτων μέτρον»⁶, ἡ ὀρθὴ συμπεριφορὰ ἦτο θείας ἐμπνεύσεως καὶ κατὰ συνέπειαν ἀδύνατον νὰ μεταδοθῆ διὰ τῆς διδασκαλίας: «Ἀρετὴ ἂν εἴη οὔτε φύσει οὔτε διδακτὸν, ἀλλὰ θεία μοῖρα παραγινομένη ἄνευ νοῦ, οἷς ἂν παραγίγνηται»⁷.

Τὸ ἀδιέξοδον, εἰς τὸ ὁποῖον κατέληξεν ὁ ἡγέτης τῆς Ἀκαδημίας, ἦτο κατ' οὐσίαν τὸ τέλος τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σωκράτους, ὁ ὁποῖος εἶχε θέσει ὡς σκοπὸν τῆς διαλεκτικῆς του σκέψεως τὴν ἀναίρεσιν τῆς συμ-

1. Προτρ. ἀπ. 6 (p. 34 Ross).

2. » » 11 (p. 45 »).

3. » » 13 (p. 48 »).

4. Νόμων 682 A.

5. Κατὰ τῶν σοφιστῶν 21. Πρβλ. Περί τῆς ἀντιδόσεως 274.

6. Νόμων 716 C.

7. Μένωνος 99 E.

βατικής γνωσεολογίας τῶν Σοφιστῶν ἐπὶ τῇ βάσει ἀντικειμενικῶν κριτηρίων. Διὰ τὸν διδάσκαλον τοῦ Πλάτωνος ἡ γνώσις δὲν ἦτο μόνον ἐφικτὴ ὡς ἐπίτευγμα λογικῶς ἀκλονήτων ἐπιχειρημάτων, ἀλλ' οὐσιαστικῶς ἱκανὴ νὰ ἐπιβάλη κατ' ἀνάγκην τὸν ἐνάρετον βίον. Κατὰ τὴν ἀποψίν του, ὅσοι δὲν ἐπολιτεύοντο συμφώνως πρὸς τὸν ἀρμόζοντα τρόπον, δὲν ἀντελήφθησαν περὶ τίνοσ ἐπρόκειτο. Διαλεκτικῶς προσεπάθησεν ὡς ἐκ τούτου ὁ Σωκράτης νὰ ὀρίσῃ τὸ καλὸν καὶ τὸ δίκαιον μετὰ τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι γνωρίζουν τοὺς βασικοὺς ὅρους τῆς ἀστικῆς ζωῆς, εἶναι ἀδύνατον νὰ τοὺς παραβοῦν.

Τὴν ἐποχὴν ὅμως τῆς Σωκρατικῆς κριτικῆς τοῦ σχετικοῦ χαρακτηρὸς τῆς γνώσεως δὲν ἴσχυεν ἀπλῶς εἰς τοὺς κύκλους τῆς φιλοσοφίας μία ἐπιφυλακτικὴ στάσις ἐναντι τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν καὶ ἀπόψεων, ἀλλ' ὁ γνωσεολογικὸς αὐτὸς ἐνδοιασμὸς εἶχεν ἤδη προχωρήσει μέχρι τῆς ἀρνήσεως τοῦ δυνατοῦ τῆς νοητικῆς συλλήψεως τῶν πραγμάτων εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν τῶν ὑπόστασιν. Τόσον ὁ Πρωταγόρας ὅσον καὶ ὁ Δημόκριτος ἦσαν σύμφωνοι ὡς πρὸς τὴν ἀδυναμίαν τῆς γνωστικῆς δυνάμεως νὰ διαπιστώσῃ τὴν πραγματικότητά καθ' ἑαυτήν. Παρ' ὅτι λοιπὸν ὁ Σωκράτης ἀντέδρασε κατὰ τῆς ὑποκειμενικῆς τάσεως εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἐνώπιον τοῦ κινδύνου, τὸν ὅποιον ἀκόμη διέτρεχεν εἰς τὴν ἐποχὴν του ἡ πόλις, ὥστε νὰ πιστεύεται, ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ σωθῆ διὰ τῆς λογικῆς ὑποστηρίξεως τῶν διασαλευομένων κοινωνικῶν τῆς βάσεων, ἐν τούτοις υἱοθέτησε καὶ μάλιστα ὑπερθεμάτισε τὴν ἐπιφύλαξιν τῶν ἄλλων φιλοσόφων διὰ τῆς περιφήμου δηλώσεως, ὅτι ἀγνοεῖ πλὴν τῆς ἀγνοίας του τὰ πάντα*.

* Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὁ τελευταῖος Σοφιστής, ὁ ὅποιος συνεδύασε τὰ δύο πνευματικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του, τὸν ὑποκειμενισμόν καὶ τὸν ἀγνωστικισμόν εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ κατανικήσῃ τὸν πρῶτον διὰ τοῦ δευτέρου, ἀντελήφθη ὀρθῶς, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς σωτηρίας τοῦ κράτους ἐπέβαλλε τὴν ἐνίσχυσιν τῶν πολιτικῶν του θεμελίων, ὁ κλονισμὸς τῶν ὁποίων ᾠδήγησε τόσον εἰς τὴν σχετικοποίησιν ὅσον καὶ εἰς τὴν αὐταπάρνησιν τῆς γνώσεως. Τὸ θέμα τῆς ὑποστηρίξεως τῶν νόμων δὲν ἐτέθη ὅμως διὰ τὸν συστηματικὸν φιλόσοφον τῆς ἀμφιβολίας μόνον θεωρητικῶς ἀλλὰ καὶ ὡς πρόβλημα ζωῆς καὶ θανάτου ἐναντι μιᾶς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία ἦτο εἰς θέσιν βάσει τῶν κειμένων θεσμῶν νὰ κακουργήσῃ. Ἐὰν διὰ τοῦτο προετίμησε τὸ κώνειον ἀντὶ τῆς φυγῆς, τὸ ἔπραξε, διὰ νὰ γίνῃ μετὰ τὸ παράδειγμά του ἐπιχείρημα ὑπὲρ τοῦ νομικοῦ δικαίου, τὸ ὅποιον ἔπαυεν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του νὰ θεωρῆται ἀ-

* «Κινδυνεύει μὲν γὰρ ἡμῶν οὐδέτερος οὐδὲν καλὸν κάγαθόν εἰδέναι, ἀλλ' οὗτος μὲν οἶεται τι εἰδέναι οὐκ εἰδώς, ἐγὼ δέ, ὡσπερ οὐκ οἶδα, οὐδὲ οἶομαι· ἔοικα γοῦν τούτου σμικρὸν τι αὐτῷ τούτῳ σοφώτερος εἶναι, ὅτι ἂ μὴ οἶδα οὐδὲ οἶομαι εἰδέναι» (Πλάτωνος : Ἀπολογία 21 D').

παραίτητος και αξίος σεβασμοῦ ὄρος τῆς κοινωνικῆς ὑπάρξεως. Ἡ θυσία τοῦ Σωκράτους ὑπήρξε μία διαμαρτυρία διὰ τὴν ἀνυποληψίαν τοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ διατηρηθῆ ἔστω και εἰς τὴν ἐγκληματικὴν του μορφὴν διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πόλεως.

6. Ἐκθειασμὸς και καταδίκη τῶν ἀγράφων θεσμῶν

Ἐὰν ὁ Σωκράτης (παρὰ τὴν μέχρις αὐτοθυσίας ἠθικὴν του βεβαιότητα περὶ τῆς σκοπιμότητος τῶν ἔστω και ἀπαραδέκτων διὰ τὴν ἀτομικὴν αἴσθησιν τοῦ δικαίου κρατικῶν νόμων) δὲν ἀντέδρασεν εἰς τὴν ὑποψίαν, ὅτι κατὰ βάθος ὁ ἄνθρωπος ἀγνοεῖ τὴν φύσιν τοῦ πραγματικοῦ κόσμου και ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς οὐσιαστικῶς συνεφώνησε πρὸς ὄσους ἐτάσσοντο ὑπὲρ τῆς σχετικότητος τῶν ἀντικειμενικῶν ἀξιῶν και συγκεκριμένως τῶν πολιτικῶν συμβάσεων, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συμβάλῃ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν διαλεκτικῶν του ζητήσεων εἰς τὴν νομικὴν ἐξύψωσιν τοῦ κράτους. Ἐπεδίωξε βεβαίως νὰ ὑποκαταστήσῃ τὸ ἐπίσημον δίκαιον διὰ τοῦ λογικοῦ ὀρισμοῦ τῶν ἠθικῶν σχέσεων, πολιτικὴν ἐν τούτοις σημασίαν θὰ εἶχεν ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ θεμελίωσις τῶν κοινωνικῶν αἰτημάτων, μόνον ἐὰν οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ὀρθοῦ λόγου εἰς τὰ πρακτικὰ θέματα ἦσαν εἰς θέσιν νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν δύναμιν τοῦ κράτους διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ φιλοσοφικοῦ των προγράμματος ἢ ἐὰν οἱ κύριοι τῶν γενικῶν ὑποθέσεων, ὅπου δὲν ἴσχυεν ἡ δημοκρατία, ἐδιδάσκοντο τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν*. Ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ ὅμως, ἡ ὁποία παρουσίασε τὴν Ἀκαδημίαν ὡς ἐκπαιδευτήριον τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης και ὑπεχρέωσε τὸν Πλάτωνα νὰ ἐπιχειρήσῃ δι' ἐνὸς ἐπιδόξου δικτάτορος εἰς τὴν Σικελίαν τὴν πραγματοποιήσιν τῶν φιλοσοφικῶν του ὀπτασιῶν, ἦλθεν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν γενικευομένην ἀποδοκιμασίαν τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος ἐκ μέρους τῶν ὀπαδῶν του, πολλοὶ ἐκ τῶν ὁποίων δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ὑποδείξουν, οὔτε ποῦ εὑρίσκεται τὸ «δικαστήριον ἢ βουλευτήριον ἢ τι κοινὸν ἄλλο τῆς πόλεως συνέδριον»¹.

Καθ' ὃν χρόνον ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἀκαδημίας ὄχι μόνον δὲν ἀντετίθετο ἀλλὰ προέτρεπε τοὺς νέους εἰς τὴν πολιτικὴν αὐτὴν λιποταξίαν, διὰ νὰ τοὺς καταστήσῃ ὁμοίους τοῦ ὑπερβατικοῦ ἐκπροσώπου τῆς ἀστικῆς δικαιοσύνης**, ὁ Σοφοκλῆς ἐξύμνησεν ὡς ἐκφρασιν τῆς θελήσεως τῶν

* «Ἐὰν μὴ.. ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι και δυνάσται φιλοσοφήσωσιν γνησίως τε και ἱκανῶς και τοῦτο ἐς ταῦτόν ξυμπέσῃ.. οὐκ ἔσται κακῶν παύλα» (Πλάτωνος: Πολιτείας 473 C - D).

1. Πλάτωνος: Θεαιτήτου 173 D.

** «Διὸ και πειρᾶσθαι χρὴ ἐνθένδε ἐκεῖσε φεύγειν ὅ,τι τάχιστα· φυγὴ δὲ ὁμοίωσις θεῶν κατὰ τὸ δυνατόν» (Θεαιτήτου 176 A — B).

θεῶν, ὅτι ὡς κοινωνικὴ παράδοσις ἦτο διάφορον ἢ ἀντίθετον τῆς κρατικῆς τάξεως. Ἰδίως εἰς τὴν «Ἀντιγόνην» ἀντιπαρέθεσε τὴν πολιτικὴν αὐθαιρεσίαν καὶ τὴν γενικὴν ὑποχρέωσιν, ἡ ὁποία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ καταλυθῆ διὰ τῆς βίας, διότι τὴν ἐπέβαλλεν ἡ Ὀλυμπιακὴ ἐξουσία. Ἀντὶ τῶν διαταγμάτων, «ἃ διὰ γραμμάτων ὀρίζει καὶ προστάττει, πῶς χρὴ πράττειν ἕκαστα»¹, τῶν κυβερνητικῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι ἐ-
 χαρακτηρίζοντο ὑπὸ τῆς ἀσταθείας καὶ τῆς ἀβεβαίας ἠθικῆς τῶν ἀξίας, ὡσάκις δὲν ἀντεστρατεύοντο ἀναφανδόν τὴν θεῖαν ἐπιταγὴν, ὁ πρακτικὸς βίος ἔπρεπε νὰ στηριχθῆ, ἔστω καὶ εἰς ἀνοικτὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ κράτος, εἰς τὰ «ἄγραπτα κάσφαλη θεῶν νόμιμα»². Ἐπειδὴ δὲν ἦσαν ἀνθρώπινα ἔργα, ἀλλὰ γεννήματα τῆς ὑπερτάτης ἀρχῆς, οἱ ἄγραφοι αὐτοὶ νόμοι ἐπρόκειτο νὰ ἰσχύουν ἀενάως καὶ ἀνεξαρτήτως τῶν ἐκάστοτε πολιτικῶν μεταβολῶν.

«Οὐρανίαν

δι' αἰθέρα τεκνωθέντες, ὧν Ὀλυμπος

πατήρ μόνος, οὐδέν νιν

θνατὰ φύσις ἀνέρων

ἔτικτεν, οὐδὲ μήποτε λάθα κατακοιμάση..

μέγας ἐν τούτοις θεός»³.

Ἀφ' οὗτο ὁμως ἡ Σοφιστεία ὑπέσκαψε τὸ ἠθικὸν παράστημα τοῦ νόμου διὰ τῆς συγκρίσεως τῶν διαφόρων κρατικῶν συνθηκῶν καὶ διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν ἐναντίων τῆς δημοτικῆς θελήσεως χάριν ἀποκρύφων ἰδιωτικῶν συμφερόντων, δὲν ἐπρόκειτο βεβαίως νὰ σταθῆ ἐνώπιον τῶν ἀδεσπότην καὶ μεταξύ τῶν ἀντιφατικῶν ἐθίμων⁴ καὶ νὰ τὰ θεωρήσῃ ὡς ὁρῶσημα τῶν πράξεων εἰς μίαν μάλιστα ἐποχὴν φιλοσοφικῆς γενικεύσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐπέκεινα φυλῆς καὶ πόλεως, τόπου καὶ χρόνου. Ὅτι ἐθεωρεῖτο ἐκ παραδόσεως ὡς ἠθικὸς κανὼν διὰ τὴν πρᾶξιν, ἦτο ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ σοφιστικοῦ αὐτοῦ Διαφωτισμοῦ ἐφεύρεσις ὠρισμένων ἀνθρώπων, ὅπως συνέβαινε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων. Θὰ ἦτο δυνατόν ὡς ἐκ τούτου νὰ μεταβληθῆ ὁποτεδήποτε διὰ τῆς μεσολαβήσεως ἐνὸς ἄλλου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος θὰ ἔκρινε τὰ πράγματα κατὰ διάφορον τρόπον. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀποψις διακωμωδεῖται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τὸν πρωταγωνιστὴν τῶν «Νεφελῶν» Φειδιππίδην νὰ ἐπιζητῆ ἐκδίκησιν διὰ τοὺς παιδαγωγικοὺς ξυλοδαρμοὺς τῆς νεότητος μὲ τὸ ἴδιον μέτρον. Εἰς τὴν πατρικὴν παρατήρησιν «ἀλλ' οὐδαμοῦ νομί-

1. Ἀριστοτέλους: Ῥητορικῆς πρὸς Ἀλέξανδρον 3 (p. 1424 a 9 — 12).

2. Σοφοκλέους: Ἀντιγόνης 454/55.

3. » : Οἰδίποδος τυράννου 866 — 71.

4. Ἴδε M. Polenz: Nomos und Physis («Hermes», Wiesbaden LXXXI τόμ. 1953, σ. 430).

ζεται τὸν πατέρα τοῦτο πάσχειν» ἢ ἀπάντησις εἶναι ὠμὴ καὶ σαφής :
 «Οὐκ οὖν ἀνὴρ ὁ τὸν νόμον θεῖς τοῦτον ἦν τὸ πρῶτον
 ὡσπερ σὺ κἀγὼ καὶ λέγων ἔπειθε τοὺς παλαιούς ;
 Ἦτιόν τι δῆτ' ἔξεστι κάμοι καινὸν αὖ τὸ λοιπὸν
 θεῖναι νόμον τοῖς υἱέσιν, τοὺς πατέρας ἀντιτύπτειν ;»¹.

7. *Μεταθεολογικὴ ἐκτίμησις τῆς κοινωνικῆς ὡς φυσικῆς παραδόσεως*

Τὸ γεγονὸς, ὅτι μετὰ τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν στρατιωτικὴν τῆς καταστροφῆς ἡ πόλις ἔπαυσε νὰ ἔχη τὴν ἐγγύησίν τῆς εἰς τὸν οὐρανόν, ὑπεχρέωσε τὸν μαθητὴν τοῦ συγγραφέως τῆς «Πολιτείας» καὶ τῶν «Νόμων» νὰ προσγειωθῆ καὶ, ὡς ὁ ποιητὴς τῆς «Ἀντιγόνης» καὶ τοῦ «Οἰδίποδος τυράννου», νὰ ὑπολογίσῃ τὴν προφορικὴν παράδοσιν. Ἐὰν ὁμοίως ὁ Σοφοκλῆς ἐθεώρησε τὴν κοινωνικὴν αὐτὴν παρακαταθήκην ὡς ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ θελήματος, ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἐξετίμησε, χωρὶς νὰ τὴν συνδέσῃ πρὸς τὴν ὑπερφυσικὴν αὐθεντίαν. Ὡς μετανάστης διέκοψεν ἔνωρὶς τὴν σχέσιν τοῦ πρὸς τὴν λατρευτικὴν ζωὴν (τῶν ἄλλωστε καταστραφέντων μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του Σταγίρων²) καὶ ὡς ἀλλοδαπὸς δὲν ἀνέπτυξεν ἰδιαιτέρους δεσμοὺς πρὸς τοὺς θεοὺς τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Ἀθηναίων. Ἡ προσπάθεια τοῦ Πλάτωνος ἐξ ἄλλου νὰ βασίσῃ τὸ ἦθος τῆς πόλεως εἰς τὴν μυστικὴν σύμπνοιαν τῶν δικαίων πρὸς τὸν ὑπερβατικὸν ἐπόπτην τῆς κρατικῆς ζωῆς ἀπέτυχε τραγικῶς διὰ τῆς πολιτικῆς ἐξουδετερώσεως τῶν Ἀθηναίων. Ἐναντι τῆς λαϊκῆς, τῆς κρατικῆς καὶ τῆς Ἀκαδημαϊκῆς θρησκείας ὁ Ἀριστοτέλης ἔμεινε διὰ τοῦτο τελικῶς ἀδιάφορος. Διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς του ἐποπτείας καὶ τῆς συγκρίσεως τῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συνυφασμένων πρὸς τὴν κατὰ τόπους εὐσέβειαν πολιτικῶν ἠθῶν τῆς Ἑλλάδος ἐδημιούργησε μίαν ἀπόστασιν ἐκ τῶν ἱερῶν προσώπων καὶ πραγμάτων, τὴν ὁποῖαν οὐδέποτε ὑπερέβαλε καὶ εἰς τὸ τέλος ἐπλήρωσε μὲ τὴν ζωὴν του, ἐφ' ὅσον οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου τὸ ἔτος 323 π. Χ. ἐπεχείρησαν προεξάρχοντος τοῦ ἱερατείου τῆς Ἐλευσίνας καὶ διὰ τῆς προθύμου συμπράξεως τῶν φιλοσόφων τῆς ἀνταγωνιζομένης σχολῆς τοῦ Ἰσοκράτους³ νὰ ἐκδικηθοῦν τὴν Μακεδονίαν εἰς τὸ πρόσωπόν του προφασιζόμενοι ὡς ἀσέβειαν τὸν ὕμνον, τὸν ὁποῖον εἶχε συντάξῃ⁴ διὰ τὴν ἀρετὴν τοῦ φιλοσόφου τυράννου τῆς Ἀταρνέως Ἐρμείου μετὰ τὴν δολοφονίαν του ὑπὸ τῶν Περσῶν. Ἡ πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ του μόνωσις, ἡ ὁποία τοῦ εἶχε προκαλέσει τόσην πικρίαν ἰδίως περὶ τὰ τέλη τοῦ

1. Νεφέλων 1420 — 24.

2. Ἴδε Διοδώρου Σικελιώτου XVI 52, 9.

3. » Κ. Δ. Γεωργούλη: Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίριτης, ὡς ἀν. σ. 47.

4. Ἀπόσπ. 625 (p. 1583 b 8 — 25).

βίου του, ώστε να την θεωρήσει αρνητικόν ὄρον τῆς εὐδαιμονίας*, εὗρηκε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εἰς τὴν γενέτειραν τῆς μητρὸς του Χαλκίδα, προτοῦ παρέλθῃ ἔτος, ὀριστικὸν τέλος.

Ἐντὶ λοιπὸν ὁ ἄσχετος πρὸς τὴν λατρείαν τῆς ἰδιαίτερας του πατρίδος μέτοικος φιλόσοφος τῶν Ἀθηνῶν (ὁ ὁποῖος ἐγνώρισεν εἰς τὴν Ἄσσον τῆς Αἰολίδος τὴν φυσικὴν ἐμπειρίαν τοῦ πρώτου μεταθεολογικοῦ πολιτισμοῦ καὶ συνέκρινεν ὡς ἐκπαιδευτῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Πέλλαν καὶ τὴν κωμόπολιν Μίεζαν τῆς Μακεδονίας 158 πολιτεύματα τῆς Ἑλλάδος ἀναλόγως τῶν περιουσιακῶν συνθηκῶν καὶ ἀσχέτως τῶν τοπικῶν θεοτήτων) νὰ ζητήσῃ τὸ στήριγμα τῆς ἠθικῆς ὀφειλῆς εἰς τὸν θεῖον παράγοντα, ὁ ὁποῖος ἐτήρει παθητικὴν οὐδετερότητα ἐναντι τῶν συγκλονιστικῶν ἀνακατατάξεων τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, προσεπάθησε νὰ διαπιστώσῃ τὸν γενικὸν χαρακτήρα εἰ δυνατόν ὄλων τῶν κοινωνικῶν ἀπαιτήσεων. Ἐνῶ ἡ νομικὴ ἀπόφασις ὡς «ὁμολόγημα πόλεως κοινόν, διὰ γραμμάτων προστάττον πῶς χρὴ πράττειν ἕκαστα»², ἦτο ἀπλῶς μία «συνθήκη»³, ἡ ὁποία καὶ εἰς τὴν ἰδανικὴν τῆς ἀκόμη ἐφαρμογὴν ἐνδιέφερε μίαν περιορισμένην ἀστικὴν κοινότητα, ὡς «δίκαιον» ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ «τὸ τῶν ἀπάντων ἢ τὸ τῶν πλείστων ἔθος ἄγραφον»⁴. Ἡ φιλοσοφία ἐπομένως ὤφειλε νὰ ἐξετάσῃ, ὅσα «οὐ προστάτουσιν τοῖς ἀνθρώποις οἱ γεγραμμένοι νόμοι ποιεῖν»⁵, διὰ νὰ εὑρητὰ καθολικὰ στοιχεῖα, ὅσα «ἄγραφα παρὰ πᾶσιν ὁμολογεῖσθαι δοκεῖ»⁶, ἐφ' ὅσον, ὅ,τι ἐπιδοκιμάζεται ὁμοφώνως, ἐπιτρέπεται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἔχει ἀντικειμενικὴν βάσιν: «Ὁ γὰρ πᾶσι δοκεῖ, τοῦτ' εἶναι φάμεν»⁷.

Προκειμένου νὰ διαπιστώσῃ τὴν ὀρθότητα τῶν κοινωνικῶν πίστεων, ὁ Ἀριστοτέλης ἐστράφη κατὰ ταῦτα πρὸς τὴν παράδοσιν: «Χρὴ προσέχειν τῷ πολλῷ χρόνῳ καὶ τοῖς πολλοῖς ἔτεσιν»⁸. Τὸ γεγονός, ὅτι τὰ ἰ-

* «Ὁὐ πάνυ γὰρ εὐδαιμονικὸς ὁ.. μονώτης» (Ἡθ. Νικ. Α' 9, p. 1099 b 3/4), «Ἄτοπον δ' ἴσως καὶ τὸ μονώτην ποιεῖν μακάριον» (— Γ' 9, p. 1169 b 16/17), «Μονώτης μὲν οὖν χαλεπὸς ὁ βίος» (— Γ' 9, p. 1170 a 5). Πρβλ. — Α' 5 (p. 1097 b 8 — 11), Ἀπόσπ. 618 (p. 1582 b 14/15).

1. Ἴδε D' Arcy W. Thomson: Aristoteles, Historia animalium, Oxford 1910, σ. VIII, P. Louis: Aristote, Histoire des animaux, Paris I τόμ. 1964, σ. XXXI, — Sur la chronologie des œuvres d' Aristote («Bulletin de l' Association Guillaume Budé», Paris N° 5 (nouvelle série) 1948, σ. 92, 94), I. Düring: Aristoteles, ὡς ἀν. σ. 51.

2. Ῥητορ. πρὸς Ἀλεξ. 2 (p. 1422 a 2 — 4).

3. Πολ. Γ' 9 (p. 1280 b 10).

4. Ῥητορ. πρὸς Ἀλέξ. 2 (p. 1421 b 35 — 37).

5. » » » 2 (p. 1421 b 39/40).

6. Ῥητορ. Α' 10 (p. 1368 b 8/9).

7. Ἡθ. Νικ. Κ' 2 (p. 1172 b 36 — 1173 a 1).

8. Πολ. Β' 5 (p. 1264 a 1/2).

σχύοντα ήθη έδοκιμάσθησαν έπανειλημμένως είς τό παρελθόν και παρά ταυτα δέν άνετράπησαν, άπεδείκνυε κατά την γνώμην του την θεμελίωσίν των είς την πνευματικήν ύπόστασιν του άνθρώπου. Άπό τής άπόψεως αύτης τά έπιτακτικά αίτήματα τής ζωής δέν ένεφανίζοντο διά πρώτην φοράν, άλλ' ώς έκφράσεις τής ανθρωπίνης ούσίας θα έπρεπε να ύποτεθή, ότι έχουν εύρεθή «πολλάκις έν τώ πολλώ χρόνω, μάλλον δ' άπειράκις»¹. Καθήκον διά τουτο τών ένδιαφερομένων διά την συμβίωσιν τών ανθρώπων θα ήτο ή προσπάθεια τής αξιοποιήσεως τών παλαιών ήθικών δοξασιών ώς συνδεομένων άμέσως πρός την άρχικήν πραγματικότητα : «Έπει τό άρχαίον έγγύς τι φαίνεται τή φύσει»².

8. Η διεύρυνσις του πολιτικού και του ήθικού όρίζοντος

Έάν ή άνασκόπησις του παρελθόντος χάριν τής εύρέσεως τών άνέκαθεν ισχυόντων είς τόν κοινωνικόν βίον δέν ήτο είς όλην την έκτασιν τών ήθικών σχέσεων εύχερής, έπρεπε τουλάχιστον ή έρευνα του έκάστοτε θέματος να μή περιορισθή μόνον είς την λογικήν του εξέτασιν, αλλά να ύπολογίση επί παραδείγματι διά τόν όρισμόν τής «ευδαιμονίας» και την γενικήν έκδοχήν : «Σκεπτέον δη περί αύτης ού μόνον έκ του συμπεράσματος και έξ ών ό λόγος, αλλά και έκ τών λεγομένων περί αύτης»³. Εί- ναι δυνατόν βεβαίως είς περιπτώσεις άντιτιθεμένων άπόψεων να έχουν συμβή λάθη έκ μέρους τόσο των φορέων μιās παραδόσεως, όσον και τών έπιφανών μελετητών του ζητήματος, δυσκόλως όμως πλανώνται και οί πρώτοι και οί δεύτεροι έξ όλοκλήρου : «Τά μέν πολλοί και παλαιοί λέγουσιν, τά δε όλίγοι και ένδοξοι άνδρες ούδετέρους δε τούτων εύλογον διαμαρτάνειν τοίς όλοις, άλλ' έν γέ τι ή και τά πλείστα κατορθοούν»⁴. Προκειμένου περί πολιτικών ζήτημάτων επιβάλλεται διά τουτο να λαμβάνεται ύπ' όψιν ή νομοθετική των διευθέτησις έκ μέρους τών άλλων πόλεων. Πρός τόν σκοπόν αυτόν «των νόμων και των πολιτειών αί συναγωγαι τοίς μέν δυναμένοις θεωρησαι και κρίναι τι καλώς ή τούναντίον και ποία ποίοις άρμόττει εύχρηστ' άν είη»⁵. Θα περιώριζε κατά συνέπειαν πολύ τόν όρίζοντα του κοινωνικώς όρθου ή αναζήτησις του έστω και πρός άποφυγήν τών ιδίων σφαλμάτων είς τό παρελθόν μιās πόλεως, χωρίς να έρευνηθή τί άκριβώς ισχύει έντός τών άλλων πολιτικών καθεστώτων : «Χρήσιμον δε πρός τάς νομοθεσίας τό μή μόνον έπαίειν τίς πολιτεία

1. Πολ. Η' 10 (p. 1329 a 25 — 27).

2. Ρητορ. Β' 9 (p. 1387 a 16/17).

3. Ηθ. Νικ. Α' 7 (p. 1098 b 9 — 11).

4. » » Α' 7 (p. 1098 b 26 — 29).

5. » » Κ' 10 (p. 1181 b 6 — 9).

συμφέρει ἐκ τῶν παρεληλυθότων θεωροῦντι, ἀλλὰ καὶ τὰ παρὰ τοῖς ἄλλοις εἰδέναι, αἱ ποῖαι τοῖς ποίοις ἀρμόττουσιν»¹.

Δὲν θὰ ἐπέμενεν ἴσως ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν διεύρυνσιν αὐτὴν τῆς πολιτικῆς κοσμοθεωρίας, ἐὰν οἱ σύγχρονοὶ του δὲν συνεδέοντο ὑπὸ τῆς κοινῆς φροντίδος τοῦ μέλλοντος ἐνώπιον τῆς ἠθικῆς κρίσεως τῶν ἐπὶ μέρος κρατικῶν των διαφορῶν. Τὴν ἐποχὴν τῆς συγγραφῆς τῶν «Ἠθικῶν Νικομαχείων», τῶν «Πολιτικῶν» καὶ τῆς «Ῥητορικῆς» ἡ Ἑλλάς ἀποτελεῖ οὐσιαστικῶς μίαν πολιτικὴν ἐνότητα ἐνώπιον τοῦ ἱστορικοῦ αἰτήματος τῆς πνευματικῆς ἀφομοιώσεως ὀλοκλήρου τοῦ Ἀνατολικοῦ κόσμου. Εἰς στιγμὰς ἐξάρσεως τῆς προοπτικῆς αὐτῆς ὁ Ἀριστοτέλης συντάσσεται πρὸς τὴν ἄποψιν, ὅτι «τὸ τῶν Ἑλλήνων γένος» εἶναι εἰς θέσιν «ἄρχειν πάντων μιᾶς τυγχάνον πολιτείας»². Κατὰ τὴν περίοδον μάλιστα τῆς παραμονῆς του εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς Μακεδονίας συνέγραψεν ὑπομνήματα περὶ τῶν σπουδαιότερων Ἑλληνικῶν πολιτευμάτων, διὰ νὰ χρησιμεύσουν εἰς τὸν μέλλοντα πανελλήνιον ἡγέτην καὶ κοσμοκράτορα ὡς βάσεις τῆς νομοθετικῆς του πολιτικῆς.

Τὸ γεγονός ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τάσσεται ἀνεπιφυλάκτως ὑπὲρ τῆς ἐμπειρίας εἰς τὰ ἠθικὰ θέματα («οἱ γὰρ ἔμπειροι περὶ ἕκαστα κρίνουσι ὀρθῶς τὰ ἔργα») ³, ἀποδεικνύει, ὅτι τὸ ἦθος δὲν καθορίζεται εἰς τὴν ἐποχὴν του ἰδεολογικῶς, δὲν ἔχει ὀπωσδήποτε κρατικὴν ἀναφορὰν, ἀλλὰ συνδέει τοὺς ἀνθρώπους διὰ μέσου τῶν πολιτικῶν των ὀρίων. Τὸ πρᾶγμα μαρτυρεῖ μίαν κριτικὴν γενίκευσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία οὐσιαστικῶς εἶχε συντελεσθῆ τὴν στιγμὴν τῆς ὑπερβάσεως τοῦ μύθου εἰς τὴν Ἰωνίαν διὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν πραγμάτων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν φυσικῶν των στοιχείων, ὅπως ἀπεδίδοντο ὑπὸ τοῦ «λόγου», τῆς ἀριθμητικῆς ἐννοίας, ἡ ὁποία παρουσίαζεν ἀρχικῶς τὴν ποσοτικὴν σχέσιν, ὥστε νὰ θεωρηθῆ ἐν συνεχείᾳ διὰ τὴν πραγματικὴν τῆς ἀναφορὰν ὡς χαρακτήρ ἀντικειμενικῶν σχέσεων καὶ τελικῶς ὡς συνδετικὸς κρίκος τῶν ἀνθρώπων*. Ἡ ἐννοιολογικὴ ὁμως γενίκευσις τοῦ ἀνθρώπου ἀνεξαρτήτως τῶν κατὰ τόπους νομικῶν διατάξεων προϋπέθετε μίαν διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς πνευματικῆς ἐπικοινωνίας κοινοποίησιν καὶ σύγκρισιν τῶν ἰδιαιτέρων κοινωνικῶν δεδομένων, γεγονός τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐπίσης συμβῆ βασικῶς εἰς τὴν Ἰωνίαν, ἐφ' ὅσον οἱ ναυτικοὶ τῆς ἀπόστολοι ἐγνώρισαν καὶ ἀντίκρυσαν «πολλῶν ἀνθρώπων ἄστεα καὶ νόον»⁴, διὰ νὰ θεωρηθοῦν «Ἰδριες περὶ πάν-

1. Ῥητορ. Α' 4 (p. 1360 a 30 — 33).

2. Πολ. Η' 7 (p. 1327 b 29 — 33).

3. Ἠθ. Νικ. Κ' 10 (p. 1181 a 19/20).

* «Τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζῶουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν», «Ξυνόν ἐστι πᾶσι τὸ φρονέειν», «Ἐὺν νόφ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρὴ τῷ ξυνοφ πάντων» (Ἡράκλειτος: Diels I B' 2, 113, 114).

των ανδρων»)¹. Πρὸ πάντων ἐν τούτοις ὀφείλετο εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς ζωῆς ἐκ τῶν συμβατικῶν κατὰ πόλεις ἠθικῶν περιορισμῶν, εἰς τὴν πτώσιν τῆς ἐθνικῆς ιδεολογίας, ἡ ὁποία ἐταλαιπώρησε τὴν Ἑλλάδα καὶ ὑπέσκαψε διὰ τῶν συνεχῶν αἱματηρῶν πολέμων, τοὺς ὁποίους προεκάλεσε, τὴν ἱστορικὴν τῆς ὑπόστασιν.

Ἡ στροφή διὰ τοῦτο τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς τὴν «κοινὴν γνώμην» δὲν ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν πλατωνικῶν ιδεῶν*, ἀλλ' ἡ ἐγκατάλειψις τῶν πλατωνικῶν ιδεῶν ὑπῆρξεν ἐπακόλουθον τῆς στροφῆς τοῦ πρὸς τὴν «κοινὴν γνώμην», καθ' ὃν χρόνον συνετελεῖτο ἡ ἐσωτερικὴ κατάρρευσις τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν μετὰ τὴν ἀναστάτωσιν τῶν πολιτικῶν τῶν προϋποθέσεων. Ἡ κρίσις τῶν ιδεαλιστικῶν συστημάτων μετὰ τὴν ἐκμηδένισιν τῆς πολιτικῆς τῶν σκοπιμότητος ἔφερε τὸν Ἀριστοτέλη ἐγγύτερον πρὸς τὰ πράγματα, γεγονόςς τὸ ὁποῖον παρουσίασε τὸ ἠθικόν του σύστημα ὡς «μίαν συλλογὴν πρακτικῶν καὶ πολιτικῶν κανόνων»². Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὴν συλλογὴν ὕλικου ἀντὶ τῆς συγκροτήσεως ἐνιαίων μορφῶν τόσον εἰς τὰ φυσικὰ ὅσον καὶ εἰς τὰ πολιτικά του ἔργα, ἡ ἀναζήτησις τοῦ ὀρθοῦ εἰς τὴν βάσιν, τὸν χῶρον τῆς πράξεως καὶ ὄχι τῆς θεωρίας, ὀρίζει τὴν ἐπαγωγικὴν μέθοδον τῆς Ἠθικῆς του, ὅπως τὴν ἐξαγγέλλει προγραμματικῶς εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν «Ἠθικῶν Νικομαχείων» καὶ ταυτοχρόνως ἐπιβάλλει τὴν ἀπόρριψιν τῆς ὑπερβατικῆς Ἰδέας τοῦ Πλάτωνος χάριν τῶν ἰδιαιτέρων ἐφικτῶν σκοπῶν τῆς πρακτικῆς διαγωγῆς. Ὅσοι ἐπιθυμοῦν νὰ συμμετάσχουν εἰς τὴν συζήτησιν τῶν προβλημάτων τοῦ ἀστικοῦ βίου, ὀφείλουν ὡς ἐκ τούτου νὰ γνωρίζουν ἐκ πείρας τὰ βασικά κοινωνικά γεγονότα: «Διὸ τοῖς ἐφιεμένοις περὶ πολιτικῆς εἰδέναι προσδεῖν ἔοικεν ἐμπειρίας»³.

Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν τῆς πολιτικῆς του σκέψεως ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαιτεῖ μίαν ὅσον τὸ δυνατόν εὐρυτέραν εὐθύνην διὰ τὰ γενικὰ ζητήματα, διὰ νὰ τεθῆ φραγμὸς εἰς τὴν ἐξέλιξιν, ἡ ὁποία ἐπανέφερε τὴν ζωὴν εἰς τὴν περίοδον τῆς ἀριστοκρατίας. Τὴν ἀποψίν του ἐδικαιολόγησε διὰ τοῦ ἐπι-

4. Ὀμήρου α' 3.

1. Ὀμήρου η' 108.

* «Εἶναι δυνατόν νὰ σημειωθῇ ἐδῶ, ὅτι ἡ ἐγκατάλειψις τῆς πίστεως τοῦ Πλάτωνος εἰς τὰς ἰδέας ἢ τὰ σταθερὰ μεγέθη τῆς Δικαιοσύνης, τοῦ Ἀγαθοῦ, τοῦ Καλοῦ κ.λ.π., τὰ ὁποῖα ἦσαν προσιτὰ εἰς μίαν ἐξησκημένην διανόησιν, ὀδηγεῖ τὸν Ἀριστοτέλη πλησιέστερον τῆς κοινῆς γνώμης» (D. J. Allan: *The Philosophy of Aristotle*, ὡς ἂν. σ. 165).

2. P. Roubiczek: *Ethical Values in the Age of Science*, Cambridge 1969, σ. 11. Πρὸς. J. Düring: *Aristotle and the heritage from Plato* («Eranos», Upsaliae LXII τόμ. 1954, σ. 99).

3. Ἠθ. Νικ. Κ' 10 (p. 1181 a 11/12).

χειρήματος, ότι ναι μὲν οἱ ἄνθρωποι ὡς ἄτομα εἶναι δύσκολον νὰ κατέχουν ἐξ ὀλοκλήρου τὴν ἀλήθειαν, ἀντιλαμβάνονται ὁμως ἀναλόγως τῶν προσωπικῶν των δυνατοτήτων μίαν πλευράν της καὶ διὰ τοῦτο εἶναι εἰς θέσιν ὡς σύνολον νὰ γνωρίζουν περισσότερον παντὸς ὀρισμένου προσώπου τί ἐπιβάλλεται, ὡς ἐὰν ἦσαν πνευματικῶς μία ὄντοτης: «Τοὺς γὰρ πολλούς, ὧν ἕκαστός ἐστὶν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὁμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων, οὐχ ὡς ἕκαστον, ἀλλ' ὡς σύμπαντας.. πολλῶν γὰρ ὄντων ἕκαστον μόνιον ἔχειν ἀρετῆς καὶ φρονήσεως καὶ γίνεσθαι συνελθόντων, ὡσπερ ἓνα ἄνθρωπον τὸ πλῆθος, πολύποδα καὶ πολύχειρα καὶ πολλὰς ἔχοντ' αἰσθήσεις, οὕτω καὶ περὶ τὰ ἦθη καὶ τὴν διάνοιαν.. ἄλλοι γὰρ ἄλλο τι μόνιον (κρίνουσιν), πάντα δὲ πάντες»¹.

Ἡ ἐνοποίηση αὐτῆ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους χάριν τῆς συλλογικῆς ἀντιμετώπισεως τῶν γενικῶν προβλημάτων δὲν προϋποθέτει μόνον τὴν ὑπερπήδησιν τῶν κρατικῶν ὀρίων, ἀλλ' ἐκφράζει ταυτοχρόνως τὸν φόβον ἐνώπιον ἐνὸς ἐπικειμένου ζοφεροῦ γεγονότος. Ὁ ἐκθειασμὸς τῆς ἐμπειρίας προδίδει τὴν φροντίδα, μήπως ἀνατραποῦν τὰ πάντα διὰ τῆς δυνάμεως ἰσχυρῶν ἀδιστακτῶν. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἐκφράζεται ὁ «δισταγμὸς»² καὶ μάλιστα ἡ ἀγωνία τῆς πόλεως ἐνώπιον τῆς ἐγκαταλείψεως της εἰς τὴν διάθεσιν ξένων πρὸς τὰ πραγματικά της προβλήματα ὑποψηφίων σωτήρων. Ὁ γενικὸς σεβασμὸς ἐξ ἄλλου τῆς φύσεως ἀποτελεῖ μίαν προσπάθειαν ἐξασφαλίσεως τῶν ἀμεταθέτων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἐνώπιον τῆς νομικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς των καταλύσεως καὶ ὄχι ἀπλῶς μίαν χαρακτηριστικὴν διὰ τὸν Ἀριστοτέλη «πλατωνικὴν κληρονομίαν»³. Ἐὰν ἀντιθέτως ὁ Πλάτων εἶχεν ἐπιδιώξει νὰ ἐνισχύσῃ τὸ πολιτικὸν κράτος διὰ τοῦ ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλυτέρου περιορισμοῦ τῆς πολιτικῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἠθικῆς πρωτοβουλίας καὶ διὰ τοῦτο ἔφθασεν εἰς τὴν ἀπαίτησιν τῶν φιλοσόφων βασιλέων καὶ τῆς ἰδανικῆς ἀξίας τοῦ ἀγαθοῦ, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεχείρησε μετὰ τὴν συντριβὴν τῆς ἀριστοκρατικῆς αὐτῆς προοπτικῆς τὸ ἀνοιγμὰ τοῦ ἦθους πρὸς τὰ κάτω, πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γενικῶς, οἱ ὅποιοι ἔπρεπε νὰ συναισθανθοῦν τὴν πολιτικὴν των θέσιν καὶ πρὸ παντὸς ἄλλου τὴν φυσικὴν των ἐνότητα ὡς ἐκπροσώπων τοῦ ὑπερτάτου μεγέθους τῆς ζωῆς, ὅπως τὸ παρουσίαζεν «ἡ πασῶν κυριωτάτη»⁴ κοινωνία, ἡ πόλις*.

1. Πολ. Γ' 10 (p. 1281 a 42 — b 10).

2. F. Chatelet: La naissance de l'histoire, Paris 1962, σ. 341.

3. W. J. Verdenius: Traditional and Personal Elements in Aristotle's Religion («Phronesis», Assen V τόμ. 1960, σ. 63).

4. Πολ. Α' 1 (p. 1252 a 5).

* Παρεμφερῆς ἐξέλιξις τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν ἐν σχέσει πρὸς τὰ πολιτειακὰ πράγματα ἐσημειώθη τὸν 18ον αἰῶνα, ὁ ὅποιος ἐδημιούργησε τὴν ἱστορικὴν προϋπόθεσιν